

QASHQADARYO TOPONIMIKASINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Ixtiyorbek Norov Kamoliddin o'g'li,
Xalqaro innovatsion universiteti magistranti
E-mail: ixtiyorn22@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyati toponimikasining nazariy-metodologik asoslari IMRaD modeli asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda toponimika fanining shakllanish va rivojlanish bosqichlari, toponimlarning lingvistik tadqiqi, asosiy yondashuvlar, shuningdek, Qashqadaryo hududidagi toponimik manbalar va tarixiy qatlamlar o'rganildi. Tadqiqot natijalari Qashqadaryo toponimik tizimi ko'p qatlamli tarixiy-lisoniy hodisa ekanini, unda qadimgi sug'diy, eroniy, turkiy, arab-fors va o'zbek til qatlamlari o'zaro uyg'unlashganini ko'rsatdi. Toponimlarning fonetik, morfologik, etimologik va semantik-motivatsion xususiyatlari hudud tarixini, etnik tarkibini va madaniy xotirasini aks ettiruvchi muhim manba ekanligi aniqlandi. Shuningdek, zamonaviy toponimik tadqiqotlarda lingvistik, tarixiy-etnografik hamda geoinformatsion yondashuvlarning integratsiyasi zarurligi asoslandi.

Kalit so'zlar: toponimika, Qashqadaryo, etimologiya, lingvistik tahlil, tarixiy qatlam, etnotoponim, semantika, motivatsiya, mikrotoponimika, GIS.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретико-методологические основы топонимики Кашкадарьинской области на основе модели IMRaD. В исследовании рассмотрены этапы становления и развития топонимики как науки, лингвистическое изучение топонимов, основные научные подходы, а также топонимические источники и исторические слои территории Кашкадарьи. Результаты исследования показали, что топонимическая система Кашкадарьи представляет собой многослойное историко-лингвистическое явление, в котором взаимно сочетаются древнесогдийский, иранский, тюркский, арабо-персидский и узбекский языковые пласты. Установлено, что фонетические, морфологические, этимологические и семантико-мотивационные особенности топонимов являются важным источником, отражающим историю региона, его этнический состав и культурную память. Также обоснована необходимость интеграции лингвистических, историко-этнографических и геоинформационных подходов в современных топонимических исследованиях.

Ключевые слова: топонимика, Кашкадарья, этимология, лингвистический анализ, исторический слой, этнотопоним, семантика, мотивация, микротопонимика, ГИС.

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations of the toponymy of the Kashkadarya region based on the IMRaD model. The study examines the stages of the formation and development of toponymy as a scientific discipline, the linguistic study of place names, the main research approaches, as well as the toponymic sources and historical layers of the Kashkadarya region. The results of the study indicate that the toponymic system of Kashkadarya represents a multilayered historical and linguistic phenomenon in which ancient Sogdian, Iranian, Turkic, Arabic-Persian, and Uzbek linguistic strata are interconnected. It was determined that the phonetic, morphological, etymological, and semantic-motivational features of toponyms serve as important sources reflecting the history of the region, its ethnic composition, and cultural memory. In addition, the necessity of integrating linguistic, historical-ethnographic, and geoinformation approaches in modern toponymic research is substantiated.

Keywords: toponymy, Kashkadarya, etymology, linguistic analysis, historical layer, ethnonymic toponyms, semantics, motivation, microtoponymy, GIS.

Kirish. Toponimika tilshunoslikning joy nomlarini o'rganuvchi muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, u nafaqat lingvistik, balki tarixiy, geografik, etnografik va madaniy tadqiqotlar uchun ham katta ilmiy qiymatga ega. Har bir toponim muayyan hududning tabiiy sharoiti, ijtimoiy tuzumi, iqtisodiy faoliyati, etnik tarkibi va tarixiy xotirasi haqida ma'lumot beradi. Shu sababli joy nomlarini o'rganish hududning tarixiy taraqqiyoti va xalq tafakkurini anglashda muhim metodologik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Qashqadaryo viloyati O'zbekistonning qadimiy madaniy va sivilizatsion markazlaridan biri hisoblanadi. Bu hududda Nasaf, Kesh, Koson, Kasbi, Kitob, G'uzor, Yakkabog', Dehqonobod kabi qadimiy va zamonaviy toponimlar shakllangan bo'lib, ular turli tarixiy davrlar, til qatlamlari va etnomadaniy jarayonlarni o'zida aks ettiradi. Ayniqsa, Qashqadaryo toponimlari hudud tarixining uzluksizligini ko'rsatadigan til birliklari sifatida alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, Qashqadaryo hududi toponimlari ko'p qatlamli bo'lishiga qaramay, ularning nazariy-metodologik asoslari yagona tizimda IMRaD modeli asosida yetarlicha umumlashtirilmagan. Shu bois maqolaning asosiy maqsadi Qashqadaryo toponimikasining shakllanish bosqichlari, lingvistik tabiati, tarixiy manbalari va semantik-motivatsion xususiyatlarini tizimli ravishda tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat: Qashqadaryo toponimikasini o'rganishda toponimika fanining shakllanish bosqichlarini tavsiflash; toponimlarning lingvistik tadqiqi va asosiy yondashuvlarini izohlash; hududdagi toponimik manbalar va tarixiy qatlamlarni tasniflash; Qashqadaryo toponimlarining semantik, etimologik va morfologik xususiyatlarini aniqlash.

Metodlar tahlili. Mazkur tadqiqotda bir nechta ilmiy usullar majmuasidan foydalanildi. Birinchidan, **tarixiy-qiyosiy metod** asosida qadimgi va o'rta asr yozma manbalarida uchraydigan toponimlar zamonaviy shakllari bilan qiyoslandi. Bu usul Nasaf-Qarshi, Kesh-Shahrisabz kabi nomlarning tarixiy evolyutsiyasini aniqlashga xizmat qildi.

Ikkinchidan, **etimologik tahlil** yordamida toponimlarning kelib chiqishi, ularning dastlabki leksik asoslari va til qatlamlari aniqlab chiqildi. Jumladan, Dehqonobod, Yakkabog', Shahrisabz, Koson, G'uzor, Chiroqchi singari nomlarning mazmuniy ildizlari tahlil qilindi. Uchinchidan, **leksik-semantik va morfologik tahlil** asosida toponimlarning strukturasi, komponentlari, affiksial qurilishi hamda semantik motivatsiyasi o'rganildi. Bunda sodda, qo'shma va murakkab toponimlar ajratildi.

To'rtinchidan, **tasniflash metodi** orqali Qashqadaryo hududidagi toponimlar tarixiy qatlamlar bo'yicha guruhlarga ajratildi: qadimgi qatlam, o'rta asr qatlamlari, etnotoponimik qatlam, iqtisodiy-toponimik qatlam va tabiiy-toponimik qatlam.

Beshinchidan, **deskriptiv yondashuv** asosida xalq og'zaki ijodi, rivoyatlar, afsonalar, mahalliy lug'atlar va toponimik izohlar umumlashtirildi. Shu orqali yozma va og'zaki manbalardagi toponimlarning o'zaro bog'liqligi ko'rsatildi.

Tadqiqot materiali sifatida Qashqadaryo hududiga oid tarixiy-geografik nomlar, yozma manbalarda qayd etilgan qadimgi shakllar, xalq tilida saqlangan nom variantlari va hududiy izohli manbalar olindi.

Natija. Tadqiqot natijalari Qashqadaryo toponimikasining nazariy-metodologik asoslari bir necha muhim yo‘nalishlarda shakllanganini ko‘rsatdi.

1. Toponimika fanining shakllanish bosqichlari aniqlandi

Tahlil natijasida toponimika fanining rivojlanishi uch bosqichda namoyon bo‘lishi belgilandi:

Birinchi bosqich – qadimgi davr. Bu bosqichda toponimlar alohida fan sifatida emas, balki tarixiy-geografik manbalar tarkibida uchraydi. Gerodot, Strabon, Ptolemey, al-Istaxriy, al-Muqaddasiy, Beruniy, Mahmud Qoshg‘ariy asarlarida O‘rta Osiyo va Qashqadaryo hududiga oid joy nomlari qayd etilgan. Naxshab, Kesh, Kasbi, Kitob kabi nomlar qadimiy qatlarga mansub ekani kuzatildi.

Ikkinchi bosqich – ilmiy izlanishlarning shakllanish davri. XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida toponimlarni tarixiy-geografik va filologik asosda o‘rganish kuchaydi. Rossiya sharqshunoslari va tarixchilari, jumladan V.V. Bartold, N.I. Veselovskiy, S.P. Tolstov singari olimlar Markaziy Osiyo toponimlarini tizimli qayd etganlar. Qashqadaryodagi Kesh, Naxshab, G‘uzor, Koson kabi toponimlarning tarixiy-etimologik tavsiflari aynan shu davrda ilmiy muomalaga kirgan.

Uchinchi bosqich – zamonaviy davr. XX asr o‘rtalaridan boshlab toponimika mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllandi. Bu bosqichda lingvistik, etnografik, tarixiy va geoinformatsion yondashuvlar rivojlandi. O‘zbek toponimikasida To‘ra Nafasov va boshqa tadqiqotchilar Qashqadaryo hududi toponimlarini maxsus o‘rganganlari aniqlanadi.

2. Qashqadaryo toponimlarining lingvistik xususiyatlari tizimlashtirildi.

Tadqiqot natijasida toponimlarning quyidagi lingvistik qatlamlari belgilandi:

Fonetik xususiyatlar. Ayrim toponimlarda tarixiy talaffuz soddalashuvi, fonetik almashinuv va shakliy moslashuv kuzatildi. Masalan, Shahr-i Sabz birikmasining Shahr-i Sabz shaklida mustahkamlanishi, ayrim qadimiy nomlarning zamonaviy talaffuzda o‘zgarishi fonetik moslashuv mahsulidir.

Morfologik tuzilish. Qashqadaryo toponimlari sodda, murakkab va qo‘shma shakllarda uchrashi aniqlandi:

sodda toponimlar: Koson, Kitob, G‘uzor;

murakkab toponimlar: Dehqonobod, Shahr-i Sabz;

qo‘shma toponimlar: Qiziltepa, Ko‘kdala.

Affiksial model ham faol ekani kuzatildi. Xususan, **-obod, -tepa, -kent, -ariq** singari komponentlar hududiy nomlashda muhim rol o‘ynaydi.

3. Etimologik qatlamlar ko‘p manbalilik xususiyatiga ega ekani aniqlandi.

Tadqiqot Qashqadaryo toponimlarining quyidagi etimologik qatlamlarga mansubligini ko‘rsatdi:

qadimgi sugʻdiy qatlam: Koson;

qadimgi eroniy qatlam: Kesh;

arab-fors qatlamlari: Nasaf, Shahrisabz, Dehqonobod;

turkiy qatlam: Qarshi, Gʻuzor;

oʻzbek til qatlamlari: Yakkabogʻ, Chiroqchi, Arpazor.

Bu holat Qashqadaryo hududining tarixan koʻp qatlamli sivilizatsion makon boʻlganini koʻrsatadi.

4. Semantik-motivatsion guruhlar belgilandi. Toponimlar mazmuniy jihatdan bir necha guruhlariga boʻlindi:

Tabiiy-geografik belgilar asosidagi toponimlar: Qiziltepa, Oqtosh, Qoraqum, Koʻkdala.

Etnonim asosidagi toponimlar: Qarluq, Qoʻngʻirot, Qangʻli.

Iqtisodiy-xoʻjalik faoliyatiga oid toponimlar: Dehqonobod, Arpazor, Bugʻdoyli, Paxtazor.

Madaniy-tarixiy motivatsiyaga ega toponimlar: Kitob, Shahrisabz, Qarshi.

5. Qashqadaryo toponimlarining tarixiy qatlamlari tasniflandi

Natijalarga koʻra, hudud toponimlari quyidagi tarixiy qatlamlarga ega:

1. **Qadimgi qatlam** – Nasaf, Kesh, Qashqadaryo;
2. **Oʻrta asr qatlamlari** – Kitob, Gʻuzor, Yakkabogʻ, Dehqonobod;
3. **Etnotoponimik qatlam** – Qarluq, Qoʻngʻirot, Qangʻli;
4. **Iqtisodiy-toponimik qatlam** – Arpazor, Bozorjoy, Qoʻrgʻoncha;
5. **Tabiiy-toponimik qatlam** – Qiziltepa, Oqtosh, Shoʻrchi, Sariosiyo.

6. Yozma va ogʻzaki manbalar oʻrtasidagi uzviylik aniqlandi

Tadqiqot shuni koʻrsatdiki, ayrim toponimlar yozma manbalarda qayd etilgan tarixiy shakllar bilan xalq ogʻzaki ijodida saqlangan talqinlar oʻrtasida uzviy bogʻliqlikka ega. Masalan, Arpa- komponentli nomlar dehqonchilik faoliyatiga oid boʻlsa-da, ogʻzaki rivoyatlarda ular ramziy va afsonaviy izohlar bilan boyitilgan.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot natijalari Qashqadaryo toponimik tizimi oddiy geografik nomlar yigʻindisi emas, balki murakkab tarixiy-lisoniy tizim ekanini koʻrsatadi. Bu holatni bir necha jihatda izohlash mumkin.

Birinchidan, hudud toponimlari **koʻp qatlamli tarixiy xotirani** aks ettiradi. Nasaf, Kesh, Koson kabi nomlar qadimgi davrlar bilan bogʻliq boʻlsa, Dehqonobod, Paxtazor, Bozorjoy singari nomlar keyingi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot mahsuli hisoblanadi. Demak, toponimlar hudud tarixining “jonli arxivi” sifatida namoyon boʻladi.

Ikkinchidan, Qashqadaryo toponimlari **koʻp tillilik va koʻp madaniyatlilikni** aks ettiradi. Sugʻdiy, eroniy, turkiy, arab-fors va oʻzbek qatlamlarining bir joyda uchrashi bu hududning tarixan turli sivilizatsiyalar chorrahasida joylashganini tasdiqlaydi. Ayniqsa, Shahrisabz, Nasaf, Qarshi kabi nomlarda siyosiy hokimiyat, til almashinuvi va madaniy taʼsirlar izlari yaqqol seziladi.

Uchinchidan, toponimlarning lingvistik tahlili ko'rsatadiki, ular **fonetik va morfologik barqarorlik** bilan birga, tarixiy moslashuvchanlikka ham ega. Ayrim nomlar o'z shaklini saqlagan, ayrimlari esa talaffuz, yozuv tizimi yoki ma'muriy o'zgarishlar sabab yangi variantlarda mustahkamlangan. Bu jarayon toponimik tizimning dinamik tabiatini ko'rsatadi. To'rtinchidan, zamonaviy tadqiqotlarda faqat etimologik yondashuv bilan cheklanib qolish yetarli emas. Qashqadaryo toponimlarini to'liq ochib berish uchun **etimologik, semantik, tarixiy-etnolingvistik va kognitiv yondashuvlar uyg'unligi** zarur. Chunki joy nomi faqat so'z emas, balki hudud haqidagi kollektiv tasavvur, qadriyat va tarixiy ong ifodasidir. Beshinchidan, maqola natijalari shuni ko'rsatadiki, Qashqadaryo toponimikasini o'rganishda **mikrotoponimika va GIS texnologiyalari** istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Ayniqsa, kichik joy nomlari – dala, ariq, qir, soy, tepa, mahalla nomlari – xalqning kundalik turmushi va lokal tarixini chuqurroq yoritib berishi mumkin.

Umuman, Qashqadaryo toponimlari o'zining tarixiy qatlamdorligi, semantik boyligi va lingvistik rang-barangligi bilan nafaqat regional, balki umumturkiy va umumo'zbek toponimik tadqiqotlari uchun ham muhim ilmiy material hisoblanadi.

Xulosa. Qashqadaryo toponimikasining nazariy-metodologik asoslarini o'rganish quyidagi ilmiy xulosalarni beradi:

Birinchidan, toponimika fani qadimgi tarixiy-geografik kuzatishlardan boshlab zamonaviy lingvistik va geoinformatsion tadqiqotlar darajasigacha rivojlangan kompleks ilmiy sohaga aylangan.

Ikkinchidan, Qashqadaryo hududi toponimlari ko'p qatlamli tarixiy-lisoniy tizimni tashkil etadi. Unda qadimgi sug'diy, eroniy, turkiy, arab-fors va o'zbek qatlamlari o'zaro uyg'unlashgan.

Uchinchidan, hudud toponimlari fonetik, morfologik, etimologik va semantik jihatdan boy material bo'lib, ular xalqning tarixiy xotirasi, xo'jalik faoliyati, etnik tarkibi va madaniy dunyoqarashini o'zida mujassamlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Beruniy, A.R. **Geodeziya.**
2. Mahmud Qoshg'ariy. **Devonu lug'otit-turk.**
3. Ptolemey. **Geografiya.**
4. Bartold, V.V. O'rta Osiyo tarixiga oid tadqiqotlar.
5. Nikonov, V.A. **Имя и общество.**
6. Murzaev, E.M. Toponimika va geografik nomlar tadqiqiga oid asarlar.
7. Nafasov, T. O'zbek toponimikasi va Qashqadaryo hududi joy nomlariga oid tadqiqotlar.
8. al-Muqaddasiy. Markaziy Osiyo shaharlariga oid geografik tavsiflar.
9. al-Istaxriy. Sharq mamlakatlari geografiyasiga oid asarlar.
10. Qashqadaryo hududiy toponimik materiallari va lug'aviy manbalar.